

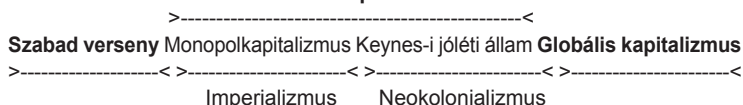
Karl Marx aktualitása a globális kapitalizmusban

A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet – a politikonómiai elemzés, a társadalom- és történelemfelfogás és a dialektikus filozófiai módszer együtt és egységben való alkalmazása – a XIX. századi klasszikus, szabad versenyes kapitalizmusban alakult ki. Azóta ez a társadalmi-gazdasági alakulat számtalan egyedi és különös változatot produkált és produkál a világ több mint száz országában, változatos helyi adottságok és nemzeti és kulturális tradíciók közegeiben. Akiket a kapitalizmus alak- és formagazdagsága, fejlettségi szintjeinek különböző fokai meglepnek, nos, azok feltehetően elmulasztották megérteni azt is, hogy minden konkrét társadalmi-gazdasági alakulatot több termelési mód és forma együttese jellemez, miközben a tőkés termelési mód átfogja és maga alá rendelten integrálja a mellette létezőket. A sokféleség ezen egységébe generalizáló és áttekintő rendszerezést visz lentebbi periodizációnk. Ma a tőke új mozgásformájában – a globális kapitalizmusban – élünk.¹

A kapitalizmus korszakainak sémája

Centrumban

Szervezett kapitalizmus

Periférián-félperiférián

(Szigeti 2005, 28.)

Hogyan lehetséges, hogy az alapító atya életműve 130 év után is érvényes gondolati alap? Miért tudta a marxisták különböző korkihívásokra válaszoló nemzedékeit egy szerves, önfejlődő gondolati rendszer pályájára állítani?

Ezen kérdés megválaszolásához járulunk itt hozzá két nézőpontból. Előbb *az állandóság és a változás perspektívájából* felvetett néhány adalékkal, tudván-tudva, hogy a történelem nem állt meg és a társadalomtudományi megismerés sok-sok szakága fejlődött ki a XIX.

századi helyezethez képest. Majd a *gondolati alapok* perspektívájából elemzünk.

Marx a XIX. századi tőkés mintaország Anglia példáján vizsgálta „A tőké”-t, amikor is akkori mozgásformájának leírása, megértése és összefüggéseinek magyarázata tovább vezette olyan fejlődési törvényszerűségek feltárásához, amelyben a tőkefelhalmozásnak, a tőke koncentrációjának és centralizációjának segítségével sok mindent anticipált, éppen a globális kapitalizmusból is. Ez a törvény ma a tőkeviszony mindenén áttörő egyetemes tendenciájában, a centrumon kívül elhelyezkedő még nem kapitalizált térségek, illetve „befelé”, a szabadidő kapitalizálásában, a média- és információs birodalmak megjelenésében, a kultúra, a sport, az oktatás elpiacosításának (marchandisation) jelenségeiben ölt testet.

Az információs technológiai forradalmat (M. Castels), a Money driven economyt, „a kaszinókapitalizmust” (L. C. Thurow), a társadalom strukturálódásának új fejleményeit, vagy a hatalomgyakorlás némi, pluralisztikus civilizálódását a centrumban természetesen nem láthatta és nem látta előre. Mindezek a társadalmi érintkezési viszonyok lényeges változását hozták magukkal. A polgárság mint osztály azonban ma is virágzóan egzisztál, ha egyenesen nem triomfál.² Az uralkodó osztály eszméi, értékrendje, eljárásai a társadalom uralkodó eszméi, s intézményei ezen uralkodó eszmék intézményesülései. A szellemi és fizikai munkaerejét áruba bocsátani kényszerülő bérmunkásság viszont képtelenné vált önmagát – szerves értelmiségével (Gramsci) – munkatársadalommá szervezni. Széttöredezett, megosztott, atomizálódott állapotban egzisztál, alacsony önreflexiós fokon. Száz év után eltűnt az autonóm munkáskultúra, s azt a kultúripar által előállított tömegkultúra és a fogyasztói attitűd, néhol pedig a fogyasztói kretenizmus váltotta fel. Ahol egyáltalán létezik, ott is gyenge a munkásmozgalom. Sok értékes társadalmi mozgalom született a baloldalon – környezetvédők, feministák, szociális fórumok – melyek azonban parciális problémákra szerveződve nem képesek egyenértékű választ találni a globálisan működő, a szuperstruktúra hatalmával szabályozó transznacionális tőke uralmára (Szigeti 2005, 129–135); illetve a nacionalista, vallási fundamentalista, okkult szektarianista jobboldali mozgalmak befolyásának ellensúlyozására.

Azonban a valós változások ellenére az érték ma sem a forgalomban,³ az elosztásban, a pénzügyi ügyletekben keletkezik, hanem az ember szellemi és fizikai munkavégző képességének mozgásba hozásával, alkalmazásával és alkotásával. A munka-érték elmélet és az érték-többlet marxizmus elmélete nem helyettesíthető mással a reprodukálható javak vonatkozásában, továbbá a szellemi munkára is érvényes, minthogy a munkára mint olyanra, és nem a fizikai munkára alapozott. (Más kérdés, hogy az újító szellemi munka értéke nehezebben visszavezethető előállítójának társadalmilag szükséges ráfordításokra történő

lebontásával, mint a fizikai áruk vagy szolgáltatások.) Lehet továbbá, hogy az átlagprofitráta kiegyenlítő tendenciáját a mai strukturálisan egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaságban korlátozottabb érvénnyel kell felfognunk, mint Marx korában. Azért, mert egyes ágazatok vagy területek – néha csak rövidebb ideig, máskor tartósan válnak – extra-profitot hozóan monopolizálttá. Így az átlagos profitráta kialakulását szabályozó értéktörvényt és a monopolizált szektorok viszonyát már nem lehet egységes alapról magyarázni, el kell választani. Bizonyos például, hogy a munkabérek a *globalizált munkaerőpiacon* nem egyenlítődnék ki, hiszen a termelésáthelyezés (délocalisation) egyik oka gyakran éppen az, hogy az azonos minőségű és mennyiségű munkáért ugyanazon autógyár 4-5 \$ órabért fizet mondjuk a magyarországi összeszerelő üzemben, amiért Németországban ugyanennek a hatszorosát kellene, miközben ugyanazt az autót azonos áron adják el itt, ott, mindenütt. A munkásmozgalom sikeres elve volt a szervezett kapitalizmus centrum országaiban az „egyenlő munkáért egyenlő bér” követelménye. Nos, ez szétglobalizálódott, s az atipikus munkaviszonyokkal legyengített társadalmi ellenhatalmak mellett felszámolódott. Általánosítva: egyenértékcserenél azonos termék előállítás a félperifériákon és a perifériákon ugyanazon elevenmunka-ráfordítás mellett lényegesen olcsóbb, mint a világgazdaság centrumaiban. Mivel így a kizsákmányolás rátája (m/v) magas, ezen keresztül nő a profit rátája ($m/c+v$) is. Ezért (is) élnek a termelésáthelyezés gyakorlatával a TNC-k. A extraprofitnak és a monopolárok képződésének egyéb okaira nem kitérve is biztosan állítható, hogy a *glóbus erőforrásainak egyenlőtlen és hierarchizált megosztása imperialista járadékhoz* vezet, ha csak ezt a két kiemelt, Samir Amin elemzte tényezőt vizsgáljuk. (Lásd S. Amin elemzését: 2011, 111–135.) Hasonlóan az átlagprofitráta és az értéktörvény szabályozó szerepéhez, a saját belső értékkel nem bíró, aranyalapra vissza nem vezethető pénz módosult funkcióit nézve is van új a nap alatt. A pénzügyi válságok a hitelezési és a derivatív ügyletek bedőlése nyomán a felszínen ugyan a kipukkadt léggömbökkel jellemezettek, valójában a marxi válságelmélettel kielégíthetően magyarázhatóak, nevezetesen azzal, hogy a válság végeredményben a „tőke túltermelése”, hiszen valós fizetőképes kereslet híján mesterségesen gerjesztették azt a származékos ügylettekkel, a láncolat végén a subprime, fizetőképtelen adósokkal. Új az a nap alatt, ahogy ezt a 2008-as válság, majd recesszió nyomán az érintett államok intervenciói a „veszteségek társadalmisításával” oldják meg, miközben a nyereségeket privatizálja a neokon minta és gyakorlat. (Oly mértékben, hogy erkölcsileg még a demokrata amerikai elnököt, Obamát is felháborította a szóban forgó bankmentő gyakorlat.) Hiába épül be a tőkefelhalmozás és -értékesülés összefolyamatába egyre több közvetítés az ún. szakértői rendszerekkel, vagy a biztonsági magánszervezetek erőszakszerveivel vagy éppen a strukturalista-funkcionalista társadalomelméletek kedvenc és valós témájával, az alrendszer

differenciálódásával a mai társadalom létezési módjába – mindezek a *bérmunka-tőke meghatározott társadalmi viszonyán* alapuló reprodukció fejleményei maradnak. Ami a globális kapitalizmussal került előtérbe, az annyi, hogy a centrum hatásosan élhet a *válságáthárítás mechanizmusai*val, a félperifériákra és a perifériákra áttolva a veszteségek egy részét. Adósságválság-„csapdával” (1982), elavult tőkék újrahaznosításával és piacszerzéssel az 1989 utáni Kelet-Európában és a harmadik világban, továbbá a pénz- és valutaválságok (1997: délkelet-ázsiai, 1998: mexikói majd orosz, 2001-es argentinai) és a spekulációs tőkemozgások szerepével (Artner 2006, 165–171).

A történelmi kapitalizmus állandóságának és változásainak perspektívája felőli vizsgálat mellett rá kell mutatnunk a *gondolati alapokat (vezérlő eszmét)* érintő szempontokra. Arra, hogy a Karl Marx által megalapozott, marxi indíttatású társadalomelmélet önálló kutatási tárgyat, módszert és a történelem értékelésének eredeti *mércéjét* dolgozta ki – amely eltér a polgári tudományosságétól.⁴

A 19. században kifejlődött a nemzetállami elemzési egységhez kötött main stream társadalomtudományi felfogás, értékrendjével, módszertani elveivel. Mindez jelentősen kötődött a polgári társadalmak stabilitásigényéhez és a gyarmatosításon keresztül a meghódítottak igazgatásához. Akár a „rend és haladás” Comte-féle összebékítő szociológiáját, akár a kiváló polgári nemzetgazdászok (Smith, Ricardo) klasszikus, általános egyensúlyelméletét, akár Maine és az antropológusok haladó Nyugat – stagnáló Kelet szembeállítását vesszük alapul, ez a stabilitás és biztonsáigény, ezek a mércék: a nem mindenkire, de igencsak sokakra jellemző Európa-centrikus fölénytudat élesen különbözik Marx perspektívaválasztásától. Ő a „munka társadalmi felszabadítása” és az „elidegenedéssel terhelt társadalmi viszonyok meghaladása” értékrendje alapján és nem az egyensúlyörzés és a polgári uralom fenntartása jegyében tanulmányozta kora európai és azon kívüli világát. Ugyanis felfogásában az emberi-társadalmi lét alapja a munka, amely feltételezi a társadalmi munkamegosztást, kommunikációt és kooperációt, illetőleg a társadalom strukturális tagozódását. A társadalmi létréteg ezen nívója persze nem zárja ki, hogy a mindenkori társadalmi létezést történelmi terméknek vegyük, s ekként fogjuk fel, hiszen a munkamegosztás szakadatlanul differenciálódik, a társadalmak átstrukturálódnak, a mindenkori jelen a múlt részleges tagadásaként áll elő. A történelmi társadalomtudományok (Historische Sozialwissenschaft) éppen erre, a történelmi és társadalmi oldal együttes megismerésére törekednek, eltérően a közgazdaságtan cselekvéselméleti és mikroökonómiai fordulatától (an action and micro-theoretical turn), amely az ember időtlen fogalmával dolgozik (J. Kocka 2011, 92), s tegyük hozzá, antropológiai adottságnak veszi az értelmes önzést. Továbbá eltérően a modern politikaelmélet behaviorista fordulatától is, amely szintén a „rational choice” magyarázó sémáját veszi át.

A történeti társadalomtudomány⁵ (Historische Sozialwissenschaft) eredendően német találmány volt. Göran Therborn a marxizmusnak *mint -izmusnak* a sajátos szerkezetét vizsgáló munkájában maga is ebből indul ki, amikor azt három különálló terület összefüggésrendszereként fogja fel: a *történeti társadalomtudomány*, a *dialektikus filozófia* és a *szocialista politika* háromszögeként.⁶ „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében,⁷ amely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet „végső soron” a termelőerők és a termelési viszonyok dinamikája határoz meg” – írja (2010, 148).

Marx pedig nemcsak Hegel etatista megoldásával szakított, hanem ami döntő: a *polgári társadalom felfogását materializálta*, amikor a nemzetgazdaságtant továbbfejlesztve annak politikonómiai elemzését dolgozta ki. A polgári társadalom elemzésének és megértésének kulcsa a modern kapitalista tulajdoni-, munkamegosztási és elosztási viszonyokban van. A döntő fordulat megtételéhez azonban az is kellett – s itt vannak jelentős szellemi hatások, melyek a skót felvilágosodásból jöttek –, hogy az embert antropológiailag *döntően társadalmi létébe ágyazott szükségletkielégítő lénynek tekintse*, s ezzel elutasítsa az ezzel szemben látszólagos alternatívát kínáló kontraktualizmust, amely elsősorban akarati, tehát jogi és politikai – az individuumokat tudatosan teremtett intézményekkel összekötő – lényt lát és láttat az emberben. A viszonyokat akarattalosan szabályozó intézményteremtést nem lehet *összekeverni* az alapviszonyokkal, a változatos és változó szabályozási formákat felcserélni az alapviszonyok dinamikájával. Adam Smith, David Ricardo klasszikus közgazdaságtani felfogása vagy az államkeletkezés szerződéselméleti magyarázatának (Th. Hobbes, J. Locke, stb.) D. Hume-féle kritikája, vagy Adam Fergusonnak az *An Essay on the History of Civil Society*je (1767) nélkül aligha jöhetett volna létre a történetiség marxi felfogása, s aligha dolgozhatta volna ki saját, eredeti tudományos teljesítményét, a materialista társadalomfelfogáson nyugvó kritikai társadalomelméletet. *Ennek minden más társadalomelmélettől megkülönböztető sui generis tárgya: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának vizsgálata az érték-többlet-termelésen nyugvó modernításban, a polgári társadalom és a politikai állam strukturális elválásztottságán és intézményi összekapcsoltságán nyugvó tőkés termelési mód alapzatán.* Mindazon társadalomelméletek, amelyek Marx eredeti megközelítésének absztrakciós szintje alatt maradnak, azt megkerülik vagy egyszerűen csak nem érdeklí a szerzőit, *irrelevánsak a saját kutatási tárgygal, módszerrel és mércével rendelkező kritikai elmélet nézőpontjából.*

Az újkorig nyúló történeti mozgásig, a polgári társadalomnak az államtól való elkülönüléséig nem volt lehetőség a termelőerőket megsokszorozó érték-többlet-termelésre való áttérésre, a személyi

szabadság és a gazdasági függés dologi kényszerének egybekapcsolódására, a modern osztályviszonyok (bérmunka–tőke) kialakulására, s ezért létre sem jöhettek ezen megközelítés elméleti alapjai.⁸ A keletkezés után, másik pólusáról, mai oldaláról tekintve a történelmi kapitalizmusra: semmi szükség sem volna a kritikai elméletre, ha ez a kolosszális termelőerőket kifejlesztett társadalmi-gazdasági alakulat biztosítani tudná az emberiség számára a méltó vagy legalábbis tisztességes megélhetést. Azonban erre csak nagyon részlegesen, elsősorban a centrum országaiban, s nem az egész emberiség vonatkozásában képes. Ma is érvényes mérték, sőt fokozottan érvényes Marx „Érték-többlet-elméletekben” kifejtett, akkor Ricardót védő elvi álláspontja, az emberi nem termelőerőinek helyzetéről: „termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerő kifejlődése, tehát az *emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*.... Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák” (MEM, 26/II. 100–101). Az emberosztályok feláldozása és az egyéniség magasabb kifejlődésének tökéletes korlátja, az antagonizmus ma is fennáll, mert például miközben az emberiség termelőerői 12 milliárd embert volnának képesek ellátni, a glóbuszunkon élő 6,7 milliárdos össznépegségből „minden nap 37 000 ember hal éhen; közel egymilliárd ember (826 millió) folyamatosan, súlyosan alultáplált, az éhség által megnyomorított rokkant, nincs semmilyen foglalatossága. Minden negyedik percben elveszíti látását egy ember az A-vitamin hiányától. És így tovább.” – bizonyítja állításunkat Jean Ziegler kitűnő genfi szociológus, az ENSZ szakosított szervének, a FAO-nak a jelentése alapján (2012, 57). Ez a tökéletes világgazdaságot terhelő felelősség akkor is igaz, ha a világ nem minden szegmensében létezik tökéletes termelési mód, viszont a világgazdaságot, annak értékviszonyait ennek a termelési módnak a dominanciaviszonyai jellemzik és determinálják a legátfogóbban.

Bizonyos, hogy a *kritikai társadalomtudomány* itt kezdődik: a mindenkor „egész” fejlettségi szintjén elérhető emberi szabadságfok a kor megítélésének mértéke, amelyet az élenjáró teljesítményekhez viszonyít. Nem elégszik meg a „survival” szociológiában széleskörűen elfogadottá vált mércéjével, amely a túlélés biológiai mércéjét viszi át az emberi, társadalmi létre, megfosztva azt értékvonatkozásaitól és tartalmaitól. A túlélés persze előfeltétele a nembeli lényeg történetileg adott fokán kibontakoztatható szabadságnak, de túlzottan alacsonyra tett mérték. A társadalmi-történelmi jelenségek, események értékelésétől tartózkodó, *leíró társadalomtudomány* ugyan nyújthat fontos információkat és ismereteket, azonban az értékelés kikerülésével eleve

nem lehet kritikai. Az *apologetikus tudomány* a fennálló állapotok inhere ns összefüggéseit nem vizsgálja az ezen állapotok közben keletkező objektív lehetőségek kihasználása perspektívájából. Így a fennálló szentesíti. A *kriticizmus* pedig nem a valóság szerkezetében benne lévő, abból kibomló modalitások, lehetőségek alapján kritizál, hanem külsődlegesen előhozott, ad hoc szubjektív felvetései, értékérzetei felől. Mintegy fordított mikszáthi mamelukként: „nincs az a rendszer, nincs az a kormány, amelyiket én támogatnék” – értékközömbös elméleti anarchizmusával. A kritikai társadalomelmélet ellenben kritikus tárgyával, a modern tőkés gazdaságban és társadalomban elérhető, osztályszempontból roppantul korlátozott emberi emancipációval szemben, és azt nem gondolja a történelem végének. A nembeli lényeg kibontása történelmi folyamat, melynek megértése dialektikus és történelmi fogalomalkotást implicál. Nemcsak a tárgya, hanem a történelmi társadalomtudomány sajátos módszere is elválasztja ezt a törekvést az egyéb társadalomtudományi orientációktól: kontraktualizmustól, funkcionalizmustól, organikus-konzervatív módszertanoktól stb. Ma és ameddig kapitalizmusban élünk.

Jegyzetek

- 1 A természetes kiindulópontot képező szabad versenyt követően hozzánk hasonlóan három fázist különít el Rozsnyai Ervin (2002) is értékes elemzésében: magánmonopolistát, állammonopolistát és transznacionális monopolkapitalizmust. Az én felfogásom szerint eltérően megnevezendőek a centrumban és a világ többi részén, a félperifériákon és perifériákon lejátszódtott, egymással összefüggő fejlemények napjainkig: ami a centrumban magán-monopolkapitalizmus, az a periférián imperializmus; ami ott a szervezett kapitalizmus 2. foka a jóléti állammal, az itt, a periférián neokolonializmus; a globális kapitalizmus pedig a kölcsönös, erősen aszimmetrikus függés – kizsákmányolás nemzetközivé válása, egyenlőtlen csere stb. – következtében éppen közel hozza, egyesíti a két perspektívát, amit a TNC-k jelentősége miatt – bár némileg az ökonomiai mozzanatra leszűkítően – transznacionális kapitalizmusnak is nevezhetnénk. Teoretikus megalapozottságuk szerint a lényeges különbség közöttünk a középső fázis leírását és értelmezését illetően van, ahol én az ÁMK-elmélet megoldásait nem tartottam kielégítőnek és ezért is dolgoztam ki a szervezett kapitalista fejlettségi fokot monográfiámban (1991), majd egészítettem ki a jóléti államok jellemzésével.
- 2 Egy friss adalék az egyenlőtlenségek dimenziójáról és a gazdagság hierarchiájáról a csúcson: a *Forbes* magazin 2012. márciusi száma annak örvendezett, hogy „a dollármilliárdosok osztálya soha nem látott méretűvé növekedett: 1226-an tartoztak ide, köztük 425 amerikai, 95 kínai és 96 orosz, vagyonuk összesen 4,6 billió dollár volt, ami felülmúlta Németország GDP-jét” (G. Therborn, 2013, 24.).
- 3 Az *egyenlőtlen csere* persze lényegesen befolyásolja a vagyoni-jövedelmi differenciálódást. Egyik bizonyítéka: a terms of trade – különös módon –

- mindig a centrum országok javára alakul kedvezően. Empirikusan bizonyítja mások mellett (Stiglitz 2003, 26–27).
- ⁴ Innentől a szerző kivonatolja A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai című munkáját, amely a *JOG – ÁLLAM – POLITIKA* 2013/1, 39–70. jelent meg.
 - ⁵ Ahol a történelmi és a társadalmi oldal ugyan közvetlenül nem esik egybe, azonban erős kapcsolat van közöttük: a történelmi megalapozza és tradálással áthatja a társadalmat, a társadalmi pedig maga írja át a mindenkori készen kapott történelmit.
 - ⁶ Retrospektív munkája – *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* – megkerülhetetlen lesz a mi témánk szempontjából is. A feladatot mégsem egy „poszt-”, inkább „neomarxista” ars poeticával látjuk megoldhatónak.
 - ⁷ A Wissenschaft „módszeres tudást” jelent, amelyet a latin nyelvre épülő terminológiákban science-nek neveznek, megkülönböztetve a „lágý” társadalomtudományoktól, a bölcsészeti karok humán tudományaitól (humanities). Gyakori, de vulgáris törekvés, hogy a természettudósok megpróbálják a science terminust a maguk számára monopolizálni, s ezzel a társadalomtudományokat explicite vagy implicite a tudományon kívülre száműzni. Itt jegyzem meg, hogy a világrendszer-elmélet (VRE) történelmi gyökereként Wallerstein is beszél a társadalomtudományi diszciplínáktól a történelmi társadalomtudományokig vezető útról (2010, 15–55). Utóbbit azonban nem alapozta meg, vezette le és jellemezte, hanem áttért a társadalomtudományon belüli azon négy vitára, amelyek felfogásában a VRE előzményei voltak (2010, 30–55).
 - ⁸ A társadalmi feltételek oldaláról világította meg a kérdést Engels Frigyes tanulmánya: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* ([1880] 1969).

Felhasznált irodalom

- Artner Annamária 2006: *Globalizáció alulnézetben*. Napvilág, Budapest.
- Göran, Therborn 2010: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Kocka, Jürgen 2011: A történelem és a társadalomtudományok ma. *Eszmélet* (92): 89–106.
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, a szerző kiadása.
- Samir, Amin 2011: *La loi de la valeur mondialisée pour un Marx sans rivages*. Le Temps des Cerises, Paris.
- Stiglitz, Joseph 2003: *A globalizáció visszasságai*. Napvilág, Budapest.
- Szigeti Péter 1991: *Szervezett kapitalizmus*. Mediant Könyvek, Budapest.
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszerelméletben*. Napvilág kiadó, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan-Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Ziegler, Jean 2012: Globális válság és élelmészési válság. *transform!* magyar kiadás, 3. szám.